

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hitetlenek: mi köze a *gyaur*-nak a *kaffer*-hez?

1. „[V]annak még más ostoba barbarusok afrikában, úgy mint a feketék, és a C á f r á k, akiknek éppen eszek nintsen, mind ezekből elsöben embereket kell tsinálni, azután keresztényeket” (MÖM. 1988: 458). A teljes írói szótár készítőjének ugyan nem nyomja a vállát a válogatott szócikkek és példák kiegyensúlyozott arányának a kialakítása, ugyanakkor az egyszeri előfordulások feldolgozása nemritkán legalább akkora feladatot jelent. Jól példázza mindezt Mikes idézett szöveghelyén a *cáfra* szó. Az írásmód alapján is sejthető, hogy a *cáfra* az író szóhasználatában idegen szói státuszú: többnyire a latinból származó átvételeket találjuk szókezdő *c*-vel, pl. *carmelita* (de *k*-nak ejtendő), más esetben a *c* hang jelölésére leginkább a *cz*, *tz* jellemző, pl. *czafrag*, *tzafrag*. Az egyidejű *c*-s írás- és ejtémódot néhány esetben örzi meg, pl. *cella*, *celebrál*. Mikes írásainak jelentős része franciából készült fordítás, és a forrástörténeti kutatásokból azt is tudjuk, hogy az idézetet tartalmazó A Keresztényeknek Szokásiról című mű eredetije Fleury: Moeurs des Chrétiens először 1682-ben megjelent francia nyelvű munkája, amelyet Mikes 1750-es fordítását követően Kopácsy József 1801-ben szintén átültetett magyarra (HOPP 1989: 511). Az említett szövegrészlet Kopácsy fordításában így hangzik: „Vannak más ostoba vad népek, mint a’ Négerek, és K a f f e r o k, a’ kikben semmi religyiöbéli érzést nem találsz, és a’kiknek elméjek sem mire, a’ mit nem éreznek, vagy nem tapogatnak, még nem nyílik. Mind ezekből embereket kell előbb faragni, minekelötte Keresztényeket lehessen belölk tenni” (FLEURY 1801: 424–425). Kopácsy segítségével ugyan közelebb kerülünk a mai formához, de az alaki egyértelműsítésen túl a szótörténet még számos feltárnivalót rejt. Az eredeti szövegben „a feketék, és a Cáfrák” helyén a francia ”les Negres et les Cafres” áll (MÖM. 1988: 1121). A francia etimológiai szótárak alapján a *cafre* az arab *kafir* ’hitetlen, nem muzulmán’ jelentésű szóra vezethető vissza (TLFi. *cafre*, LE GRAND ROBERT 1: 1807). A *kafir* magyar származékai után nyomozva azt találjuk, hogy egy erre az arab eredetire visszavezethető szó az oszmán-törökből, szerb-horvát közvetítéssel már korábban is megvolt a nyelvünkben: ez az 1542-ből adatható *gyaur* (EWUng. 1: 494). Ebből arra következtethetünk, hogy nemcsak a *gyaur* gyökere az arab *kafir*, hanem a későbbi, más közvetítő nyelvekből átvétellel nyelvünkbe kerülő *kaffer* szavunké is, amelynek egyik korai előfordulása éppen a franciát fordító Mikes tollából származik. A Mikes-szótárból megtudhatjuk, hogy az író életművében csak a Törökországi levelekben találkozhatunk a *gyaur* alakkal, összesen három előfordulása van a szónak: „válaszanak. magoknak egy *gyaur* muftit., (: atörök a keresztént, csufságbol. *gyaurnak* hija., az az hitetlennek”; „a törökök nagy tiszteletel vannak a kristushoz. noha minket *gyauroknak* hinak hitetleneknek, mert nem hiszük mahametet, mely jól teszük!” (MSz. *gyaur*). Mikes maga is magyarázatot ad a *gyaur* jelentésére, de vajon mit érthet az ugyanarra az arab töre visszavezethető *cáfrá*-n, és vajon kik (voltak) a kafferek?

2. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához meg kell vizsgálnunk a szótörténethez kapcsolódó tágabb idegen nyelvi és történeti vonatkozásokat, végső soron azt, hogyan ke-

rült az arab szó Afrikán át az európai nyelvekbe. A kelet-afrikai partvidék első arab települései a 6. századból származnak, majd az iszlámnak köszönhetően az ázsiai, észak-afrikai hatalmas államok létrejöttével a kontinens középső és más részein több állam született. Már a 12. századi Európában érezhető volt az érdeklődés Afrika iránt, de a kontinens első, komoly felderítésére csak a 15. században került sor: a portugálok virágzó arab városokat és kikötőket találtak Afrika keleti partvidékein s a környező szigeteken, élénk kereskedelmi kapcsolatokat fenntartva a kontinens belsejével. A portugálok az egész nyugati partvidéket felfedezték, behatoltak a kongói országokba s a keleti részekre, hogy rendszeres kereskedelmet folytassanak a partvidéki arab településekkel és a kontinens belső területeinek országaival. A 16–18. században a portugálok avatkoztak be leginkább az afrikai népek életébe, tőlük tudunk meg legtöbbet mindarról, amit az európai behatolás az afrikai országok társadalmi, politikai, gazdasági fejlődésében okozott. A portugálok után a 16. században az angol gyarmatosítók, majd a hollandok, dánok, svédek, végül a 17. században a franciák is Afrikába érkeztek. A 18. században a gyarmati területek bővítésére tett kísérletek miatt az európai hatalmak egymással is harcban álltak. A vezető szerep ekkorra már Angliáé és Franciaországé lett, Portugália, Spanyolország, Hollandia dominanciája gyengült. A 16–18. századra az európaiak megszerezték Afrika nyugati, déli, délkeleti partvidékét. Dél-Afrikának különleges helyzete volt e gyarmatok között: nem csupán a rabszolgák és az arany forrása volt, hanem stratégiai bázis is az Indiába tartó hajók számára. Elsőként a portugálok érkeztek ide, majd a 16. században az angolok, a 17. században a hollandok, s a 18. század végén a francia gyarmatosítók is megjelentek. A hódítók gyarmati tevékenysége teljesen más volt ezen a részen, mint másutt Afrikában. Jelentős számú európai telepedett le tartósan nagy kiterjedésű földeket elfoglalva: így egész törzsek hagyták el a területet európai nyomásra, illetve keveredtek is az európaiakkal. Az arab kereskedők folyamatosan jelen voltak itt, Kelet-Afrikában, de hatásuk a kontinens belső részein is érvényesült (Sík 1964: 97–196).

A gyarmatosítás idejének történelmi eseményeiből következő nyelvi sokféleség az arab eredetű szó életére máig hatóan rányomta a bélyegét. Az arabok a *kafir* 'nem hívő, hitetlen' szót faji és törzsi vonatkozás nélkül mindenkire használták, aki nem iszlám hitű volt. A vallási konnotációt az arab mellett a szuahéli is őrzi. Az 1500-as években a portugál nyelvben a vallási mellett azonban már antropológiai színezetet is kapott a kifejezés. Az afrikai hollandban antropológiai és vélhetően nyelvi vonatkozásban is megkülönböztették a fekete kaffereket a hottentóttáktól. Majd később az angolban alakul ki egyértelműen a 'xhosa törzs' jelentés, amely a mai xhosa népcsoportot (több korábbi független törzs) jelöli. A portugálok a mórokkal való korábbi történelmi időkből származó kapcsolatuk révén már ismerhették a szót, de akkor még bizonyára se a felfedezett területek bennszülött népeire, se a Kongó-torkolatnál lévő bantu nyelvet beszélő őslakosokra nem használták. Majd amikor Afrika legdélibb csücskét megkerülve a kontinens keleti részén Sofala és Mombasa partjainál találkozott az arabokkal, vették át a szóhasználatukat. Egy 1506-ban Sofalában keletkezett levél értelmezéséből úgy tűnik, hogy az arabok mint mórok, a helyi feketék egyrészt mint kafferek (cafres), akik az arab élethez alkalmazkodtak (!), másrészt mint pogányok, az ismeretlen belső területeken élő bennszülöttek lehettek. Ez azt jelentheti, hogy a portugálok eleinte talán félreérthették az arabok szóhasználatát, amikor azoknak a területeknek a fekete lakosaira is alkalmazták, akik már iszlám hitűek voltak. Amennyire megállapítható, ez nem rögzült véglegesen, a későbbekben a portugálok is az eredeti helyes arab értelmezést közvetítették. A muszlim kereskedők a kelet-afrikai

partokról szóló feljegyzéseikben a bennszülött afrikai embereket jelölték a szóval. A szóalak az első nyelvi érintkezéseket követően a korabeli térképészeti bejegyzéseken és más módokon is hamar terjedésnek indult – a maga értelmezésbeli különbségeivel együtt. A korai portugál térképeken a *cafres* a portugál gyarmatok déli tengerparti részén, Mombasa, Sofala és Delagoa Bay-nél (a mai Kenya és Mozambik partjainál) található. A térképek bejegyzéseikkel a pontatlan másolások és az újabb felfedezések eredményeinek dokumentálása következtében meglehetősen eltérők és változatosak voltak. Különösen a kontinens belső területeinek ábrázolása volt gyakran az élénk képzelőerő és az araboktól, illetve más utazóktól származó leírások másodkézből történő visszatükröződése. Az idők folyamán e térképészeti bejegyzések helye sokat változott az egyre bővülő ismereteknek köszönhetően, a *cafres* végül Dél-Afrika délkeleti részére (Transkei partjainál) került.

Nem egyszerű feladat nyomon követni a szó életét a korai gyarmatosítás idejében, hogyan, milyen nyelvi érintkezéssel és jelentésekkel került a különböző európai nyelvekbe. A portugálok az átvett szó jelentését leszűkítve adták át a többi európai népek, s lényegében több párhuzamos jelentésnek az együttélésével és a változó történelmi események hatásával is számolnunk kell. Miután az angolok 1795-ben elfoglalták Fokföldet, a szó általánosabbá és elterjedtebbé vált. A gyarmatosítás későbbi időszakában Dél-Afrika délkeleti részén (Transkei térségében) élőkre használták, akiket ma (a több törzset magába foglaló) xhosa néven ismerünk. A 19. század közepétől általánosabban az összes fokföldi ngunira vagy akár minden bantu nyelvet beszélő afrikaira is értették. A szó pejoratív értelmezésének és egyben legsötétebb korszakának kezdete a 19. századra tehető, s idővel kialakul a mai dél-afrikai angol egyik legbántóbb jelentése is, a 'nigger'. A fajüldözés emlékét magán viselő *kaffir* szó a mai dél-afrikai angolban és az afrikaansban nyilvános dokumentumokban, beszédekben már nem használatos, más szavak helyettesítik (*bantu, native*) (SESA. 6: 262–264; SAUNDERS 1983: 92). A Dictionary of South African English on Historical Principles (DSAE.) szócikkét elemző tanulmány szerint kétséget kizáróan a *kaffir* Dél-Afrika történetének leghírhedtebb szava. A gyarmatosítás és a későbbi fajüldözés máig ható borzalma olyannyira egybeforrta a szóval, hogy a nagyon bántó, sértő megjelenés nem csupán szótári stílusmegjelölés: a The Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act of 2000 a szót gyűlöletbeszédnek minősíti (a szóhasználat jogi következményeire a DSAE. egyik szótári bejegyzése is felhívja a figyelmet). A *kaffir* látványos átalakulása Dél-Afrika és a hozzá való európai viszonyulás sajátos történetét tükrözi vissza. Az itteni európai telepesek a kelet-afrikai muszlimoktól kölcsönözték a szót és használták a dél-afrikai 'hitetlenek' jelölésére. Mielőtt a holland és brit jelenlét révén a *kaffir*-t a kelet-fokföldi nguni közösséggel asszociálták, a szó a kelet-afrikai, valamint az óceáni térségbeli szuahélit, illetve arabot beszélő kereskedők és a portugál felfedezők közvetítésével terjedt el itt. A *kaffir* története azt tükrözi, hogy a javak, rubalgák és eszmék áramlásában Afrika déli része meghatározó komponens volt. Az eredeti arab jelentés (ti. 'hitetlen, nem muzulmán') lényegi átalakuláson esett át, az 'öshonos', 'bennszülött' fogalomköről fokozatosan a 'másféleség', 'különbözőség' felé eltolódva, ahogy magába szívta a gyarmatosítás, majd a fajüldözés ideológiáját (BADEROON 2012).

3. A szó történetének összegző áttekintését a történeti szótárak adatai egészítik ki annak érdekében, hogy felvázoljuk és nyomon követhessük, a különböző európai nyelvekben a századok folyamán hogyan változott a szó jelentése, amely a magyar értelmezések meg-

határozásához is alapot ad. A tanulmány tárgya miatt portugál, (dél-afrikai és brit) angol és francia szótárakat tanulmányoztam, hogy a különböző jelentések kialakulásának időrendjét nyelvenként meg lehessen vizsgálni. Az adatok nem azonos szerkesztési elvű történeti-etimológiai szótárakból származnak, így eltérő a kidolgozottságuk, amely a kronológiai adatokra is értendő. A jelentéstörténet áttekintő jellegűnek tekintendő. Az angol korábbi *caffre* és a későbbi *kaffir* alakok értelmezései a szótári referenciák értelmében összevontan szerepelnek. Több helyütt a szócikkekben összetett jelentésszerkezetet találunk, emiatt a kronológiai adatok nem minden jelentéselemre vonatkoznak egyformán. A szócikkek részletesen I. MACHADO 2: 23; SILVA 2: 723; DLPC. 1: 622; DSAE. *kaffir*; OED. 3: 765, 8: 338; TLFi. *cafre*; Le Grand Robert 1: 1807.

3.1. A 16. századtól

Portugál: 'hitehagyott, hitetlen, nem muzulmán; olyan személyt jelöl, aki nem az iszlám híve', '(többek között) kelet-afrikai pogány személy', 'fekete, néger személy', 'műveletlen, barbár, bennszülött, elmaradott személy, embertelen, buta ember'.

Dél-afrikai angol: 'a mai KwaZulu-Natal és az Kelet-Fokföld tartomány északkeleti része által határolt terület fekete-afrikai lakosa, azaz bármelyik nguni csoporthoz tartozó személy, azok, akiket a 18. és a 19. században xhosáknak és zuluknak tartottak'.

Angol: 'a nagy bantu családhoz tartozó olyan dél-afrikai fekete ember, népcsoport, aki, amely a Dél-afrikai Köztársaság északkeleti részén él, azon a területen, amelyet korábban *Caffraria* vagy *Caffre-land* néven ismertek; ezeknek az embereknek a nyelve (jelzői használatban is)'; '<becsmérlően bármelyik fekete-afrikai emberre vonatkozóan>; <gyalázkodó kifejezésként:> 'fehér ember, akit fekete-afrikaihoz hasonlítanak'.

3.2. A 17. századtól

Portugál: '*Caffraria* lakosa v. őslakosa'.

Francia: 'bennszülött (pl. Etiópiában élőkre is értendő)'; '*Cafre* lakója'.

Dél-afrikai angol: 'fekete személy', 'bármelyik fekete dél-afrikai lakos (derogáló, bántó jelzőként is)'; '<sertő és megvető kifejezés fekete-afrikai emberre vagy alkalmilag bármely fekete személyre>.

Angol: 'hitetlen' jelentésű szó, amelyet az arabok a nem mohamedán hitűekre használtak, a későbbiekben törzsek, népcsoportok megnevezése is, mai alakban: *kaffir*.

3.3. A 18. századtól

Francia: 'az arabok által használt szó a nem muzulmán személyekre, főleg a *Cafres* törzsrre érve'.

Dél-afrikai angol: 'xhosa' (16. századi értelemben); 'xhosa nyelv'; 'valamelyik vagy az összes nguni nyelv'; 'valamelyik vagy az összes bantu nyelv'; (összetételben:) *Kaffirland* 'Dél-Afrika keleti partjának egy része vagy egésze, amely a nguni csoport, de különösen a xhosák által lakott terület'.

Angol: (jelzőként, állandósult szókapcsolatokban, összetételekben, pl. *Kaffir plum* 'Dél-Afrikában őshonos örökzöld fafajta: *Harpephyllum caffrum*'; *Kaffir piano* 'speciális ütőhangszer: dél-afrikai marimba v. xilofon' stb.).

3.4. A 19. századtól

Dél-afrikai angol: 'xhosa' (18. századi értelemben), (állandósult szókapcsolatok részeként) pl. *to work like a kaffir* '(különösen manuálisan végzett munkára vonatkozóan) rendkívül keményen dolgozik' stb., (összetételek előtagjaként, némelyik kiveszőben a bántó jelentéstartalom miatt) pl., *kaffir-college* 'szegregált felsőoktatási intézmény a feketék számára

a fajüldözés idején’, *kaffir truck* ’olcsó (gyakran értéktelen) áru, amelyet a fekete emberek számára készítettek eladásra vagy árucserre céljából’ stb., (előtagként) dél-afrikai emberek által/körében használt dolog’; ’(flóra és fauna megnevezéseiben) bennszülött, vad’; ’(derogálóan) alsóbbrendű, lenézendő’; ’hitetlen’ (ahogy általában az angol nyelvben használják), ’dél-afrikai bányászati részvények megnevezése, amelyekkel a londoni tőzsdén kereskednek’.

Angol: ’az Ázsiában lévő *Kafiristan* őslakosa, Afganisztán északkeleti részén lévő Hindukus hegységben élő személy’; ’dél-afrikai bányászati részvények megnevezése, amelyekkel a tőzsdén kereskednek’.

3.5. A 20. századtól

Dél-afrikai angol: ’Fokvárosban fegyveres, egyenruhás, hivatalos, közigazgatási feladatokat ellátó rabszolga, pl. finánc, rendőr, hóhér’; ’dél-afrikai fekete emberhez tartozó’; ’(derogálóan, állandósult szókapcsolatokban) rossz, alsóbbrendű, alárendelt, ügyetlen, alkalmatlan, megbízhatatlan’.

3.6. Időbeli megjelölés nélkül portugál szótárakban megtaláljuk még a ’*Cafriá*-ra (régies megjelölése Afrika Egyenlítőtől délre eső, nem muzulmán lakosság által lakott részének) vonatkozó vagy hozzá tartozó’; ’*Cafriaria* nyelve’; ’dél-bantu csoporthoz tartozó nyelv’; ’fukar, zsugori, fősvény’ jelentéseket.

Francia szótárakban a következő további értelmezéseket találni: ’Dél-Afrika fekete lakossága’; ’a bantuk által beszélt nyelv’; az arab eredetiből származik a *cafar* ’svábgár’, ’spicli’, ’álszent’ szó is.

4. Magyar nyelvű szótárainkban a *kaffer* alakkal alig találkozunk, összetételben elterjedtebb: pl. *kafferbivaly* (ÉKsz.² 611), de a *kafrériabeli* is fellelhető történeti kontextusban (SZT. 6: 14). Mégis a 18–19. századi magyar nyelvű leírásokban – reflektálva az afrikai-európai történésekre – több nyelvi adatra is bukkanhatunk. Mindezek részletes áttekintésére jelen keretek között nincs mód, a Mikes idézett példájához köthető kontextusokat azonban bemutatom.

A fentebb vázolt történelmi és jelentéstörténeti vonatkozások ismeretében Mikes szöveg helyének értelmezéséhez a *cafra* mellett a *fekete* szó magyarázata is indokoltnak tűnik. Főként a 16–17. századi portugál és a francia jelentésekből látszik kirajzolódni a lehetséges magyarázat. A történelmi háttér ismeretében feltételezhetjük, hogy a *feketé*k a muszlim hitre tért afrikaiak, a *cafrák* pedig a nem muzulmán bennszülöttek lehetnek. A ’barbár’, ’bennszülött’ jelentés adatomlható ebből az időből: Mikesnél egyfajta ’afrikai hitetlen barbár; vadember’ értelmezés látszik kirajzolódni. Levélíróként és más fordításaiban sem volt idegen tőle vadleányok, vademberek említése (MÓM. 1988: 1121), de a szöveg helyi tágabb kontextusa is a vallási fogalomkör valószínűsíti. Antropológiaibb megközelítés alapján (francia forrásból) a *cafres* ’kafferek’ olyan kelet-afrikai, nem muzulmán, Sofala környékén élő törzsek csoportját jelölik, akiknek egyik jellemzőjük, hogy nem teljesen fekete a bőrük, az ott élő arabokkal keveredtek (Larousse 1: 60) – így akár ebből a szempontból is megkülönböztethetők a feketéktől. Ám hogy ez a megnevezés és értelmezés a francia forrás idejében már létezett-e, azt az eddigi vizsgálatok alapján nem tudom igazolni, a Trésor fentebb idézett jelentése alapján sem (TLFi. *cafre*). Kis János írásában 1809-ből (ahogy a francia szöveget újr fordító Kopácsynál) szintén találkozunk a néger-kaffer megkülönböztetéssel: „a’ legmelegebb zona alatt is igen keveset alusznak a’ Negerek és a’ Kafferek”.

Több 1800 körüli magyar nyelvű forrásban is kibontakozik a Mikes példájához hasonló, vallási konnotációjú 'afrikai hitetlen vadember' jelentés. Decsy Sámuel: „ki vévén a' K a f f e r n i lakosokat, a' kik semmi istent nem esmérvén, barmok módjára élnek egymás közt”; Sándor István: „Az oda való K a f f e r e k, vagy a' mint a' Hollandoktól nevezetnek, Hottentottok, felettébb tsúnya, tisztátalan, 's ostoba emberek, kik alig esmérnek Istent, és semmi lelki-ismérettel nem bírnak, mert semmi Vallásra belső meg-gyöződésel nem bírattathatnak”; Bessenyei György: „Már, ha meg gondolod, hogy a Jaggászba, Mumbózza, Eszkimóba, Karabeitába, K a f f e r e k b e ' s a. t, Lelket, mind Istent teremt, baromi tudatlanságra, örökös kárhozatra; kikhez mind ez ideig meg térítő kegyelemmel nem járúl”. (A Kis Jánostól és Decsy Sámueltól idézett négy példa a nagyszótári korpuszból [NSz.] származik a speciális mellékjelek egyszerűsítésével, a ritkítás tölem: K. M.)

Mikes 1750-es alakja korai szóadatnak tekinthető, ahogy Bertalanffi Pál 1757-ből származó *Cafrerira* területét leíró passzusa is: az itt élőket istentagadóknak nevezi, akik vademberként, kannibál módjára élnek. Pontos földrajzi leírásra törekszik, kiemelve a keleti partvidék gazdagságát s a déli Jóreménység-fok holland fennhatóságú stratégiai bázisát (BERTALANFFI 1757: 966–968). Áttekintve a rendelkezésre álló további nyelvi adatokat a vallási konnotációjú szóhasználat mellett párhuzamosan él az antropológiai meghatározottságú értelmezés is, s a későbbi adatokból kirajzolódik a fentebbi nyelvekben is meglévő jelentéstani összetettség: ember, népcsoport, törzs, nyelv megnevezése; dél-afrikai területhez köthető; Mozambikhoz tartozó; xhosákhoz tartozó; még a metaforikus használat is, pl. *kafferi kegyetlenség*. Speciális nyelvhasználati változatként ma a szlengben, illetve pejoratív kifejezésekben a roma emberek megnevezésében találkozhatunk vele (BALÁZSI 2001: 314).

5. Összefoglalás. A *kaffer* szó elemzésekor a hely, idő, nyelv és a külső tényezők változóinak együttese miatt elkerülhetetlen a szövegelőzmények feltárása, a forrásnyelv (lehetséges) jelentéseinek meghatározása kronológiai szempontok alapján, de a történelmi események, ezzel együtt a lehetséges idegen nyelvi érintkezések figyelembe vétele is fontos. Tekintettel a különböző európai gyarmatosító népek eltérő fázisú és intenzitású jelenlétére, az arabokkal való kapcsolataikra, az afrikai törzsek nehezen rekonstruálható vándorlásaira, a korai időszakban a kontinens belső részeiről alkotott ismeretek elégtelen voltára, a nyelvi érintkezések bonyolultságára s a jelentéstartalom változékonyságára – a történelmi elemzés nehézségekkal terhelt feladat. Bár Dél-Afrikának és az angolnak központi szerep jut, mégsem köthetjük az adatokat kizárólag ehhez a területhez és nyelvhez, legalábbis a kezdeti gyarmati időszakra vonatkozóan biztosan nem, hiszen például a portugál, francia jelentések a keleti, északkeleti részekre is vonatkozhatnak: a pontos locusok a korai adatokra vonatkozóan nem egyértelműen rekonstruálhatók. Szükségszerű, hogy több esetben összevont, tömbösítő értelmezéseket találtunk a szótárakban. Sajátos módon a *kaffer* a szöveggörnyezetéből nyeri a jelentéstartalmának legjavát, s ahogy találoán fogalmazza meg Kállay Ferenc „később a' rum, kaffer, s' frank nevek, bizonytalan és határozatlan lett” (KÁLLAY 1844: 118).

Kulcsszók: Mikes Kelemen, szótár, jelentéstörténet, (Dél-)Afrika, 18. század, gyaur, kaffer.

Hivatkozott irodalom

- BADEROON, GABEBA 2012. *The Provenance of the term 'Kafir' in South Africa and the notion of Beginning*. [http://www.cilt.uct.ac.za/usr/cci/publications/aria/download_issues/2004/2004\[-\]_MS4.pdf](http://www.cilt.uct.ac.za/usr/cci/publications/aria/download_issues/2004/2004[-]_MS4.pdf) (2016. 11. 24.)
- BALÁZSI JÓZSEF ATTILA 2001. A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar Nyelv* 97: 313–324.
- BERTALANFFI PÁL 1757. *Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte*. Nagy-Szombat.
- DLPC. = *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa* 1–2. Ed. JOÃO MALACA CASTELEIRO. Verbo, Lisboa, 2001.
- DSAE. = *A Dictionary of South African English on Historical Principles*. Associated Institute of Rhodes University. <http://www.dsae.co.za/Kaffir: http://dsae.co.za/#!/searchword/3580> (2016. 11. 24.)
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2., Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- FLEURY, CLAUDE 1801. *Az israelitáknak és a keresztényeknek szokásaik és erköltséik*. Veszprém.
- HOPP LAJOS 1989. Mikes Kelemen Fleury-fordításai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6: 511–529.
- KÁLLAY FERENC 1844. *Finn-magyar nyelv*. Landerer és Heckenast, Pest.
- Larousse = *Larousse du XXe siècle* 1–6. Ed. PAUL AUGÉ. Librairie Larousse, Paris, 1928.
- Le Grand Robert = *Le Grand Robert de la Langue Française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française* 1–6. Deuxième édition par ALAIN REY. Dictionnaires Le Robert, Paris, 2001.
- MACHADO, JOSÉ PEDRO 2003. *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa* 1–5. Livros Horizonte, Lisboa.
- MÖM. = *Mikes Kelemen összes művei* 6. Sajtó alá rendezte Hopp LAJOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- MSZ. = *Mikes-szótár*. Szerk. KISS MARGIT. <http://mikesszotar.iti.mta.hu> (2017. 01.30.)
- NSz. = Az akadémiai nagyszótárnak (Nsz.) a MTA Nyelvtudományi Intézetében található kéziratok forrásanyagára történő utalás. Csak közvetítő forrásként szerepelhet, az eredeti forrás jelzése után.
- OED. = *The Oxford English Dictionary* 1–20. Ed. J. A. SIMPSON – E.S.C. WEINER. Second edition. Clarendon Press, Oxford, 1989.
- SAUNDERS, CHRISTOPHER 1983. *Historical Dictionary of South Africa*. The Scarecrow Press – Inc. Metuchen, N. J. – London.
- SESA. = *Standard Encyclopaedia of Southern Africa* 1–12. Ed. DICK J. POTGIETER. Nasou, South Africa, 1970–1976.
- SÍK SÁNDOR 1964. *Fekete-Afrika története* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SILVA, ANTÓNIO DE MORAIS 1949–1959. *Grande Dicionário da Língua Portuguesa* 1–12. 10^a Edição. Editorial Confluência, Lisboa.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014. <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html> (2016. 11. 20.)
- TLFi. = *Le Trésor de la Langue Française informatisé* <http://atilf.atilf.fr> <http://atilf.atilf.fr/cafre> <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/advanced.exe?8;s=1153139070> (2016. 11. 24.)

The history of Hungarian *gyaur* ‘giaour’ and *kaffer* ‘kaffir’

The paper departs from the analysis of a *hapax legomenon* by Kelemen Mikes and explores the etymological link between *gyaur* and *kaffer*. The historical semantic investigation includes the

introduction of historical antecedents: the way this word of Arab origin was borrowed into various European languages in colonial times. The way its meaning underwent modifications in Portuguese, French, and (South African) English, from the 16th to the 20th century, is detailed. Along with an interpretation of the locus involved in Mikes' work, the analysis also discusses other contemporary Hungarian sources, as well as later ones.

Keywords: Kelemen Mikes, dictionary, historical semantics, (South) Africa, *gyaur*, *kaffer*.

KISS MARGIT

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

„Je sème à tout vent”

Pierre Larousse (1817–1874)

1. A címben olvasható mondat (’a szélrózsa minden irányába vetek’) a Franciaországban hatalmas népszerűségnek örvendő Petit Larousse Illustré (Kis képes Larousse, a továbbiakban: PLI.) enciklopédikus szótárnak a tudás széles körben történő terjesztésére utaló, Émile Reiber francia grafikus által 1876-ban megfogalmazott és megrajzolt közismert jelmondata, amely azután a Larousse-szótárak emblémája lett. Az eredeti rajzot az idők folyamán többször is módosította a kiadó (így például a svájci származású francia grafikus Eugène Grasset által 1890-ben), 1993-ban pedig Yann Pennor’s terve alapján elkészült a ma is használt letisztult embléma (lásd 1. ábra). Említést érdemel még, hogy 2005-ben, a PLI. 100., ünnepi kiadása alkalmából, az ismert francia divatdiktátor Christian Lacroix tervezett a szótárnak egyedi borítót. A szótár szerzője PIERRE-ATHANASE LAROUSSE, aki 1817. október 23-án született a burgundiai Toucy településén. Születésének kétszázadik évfordulója alkalmával érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy ki is volt és mit alkotott ez a magyar lexikonok által igen röviden, csupán néhány sorban tárgyalt személy, akinek fent említett szótárát azonban minden francia és nagyon sok franciául tanuló külföldi ismeri, és akinek 2017-ben ünnepeljük kétszázadik születésnapját.

1. ábra

A Larousse-szótárak emblémájának néhány változata (© Larousse)

